

МАРФАЛАГІЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ З КАМПАНЕНТАМ-НАЙМЕННЕМ НЯБЕСНЫХ СВЯЦІЛ

А. А. Чэкан

Установа адукацыі «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Ф. Скарыны, Рэспубліка Беларусь

Навуковы кіраўнік З. У. Шведава, канд. філал. навук, дацэнт

У выніку даследавання фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы з найменнямі нябесных свяціл, якіх у фразеалагічным слоўніку І. Я. Лепшава [1], [2] зафіксавана 19 адзінак, быў праведзены аналіз іх марфалагічных і сінтаксічных асаблівасцей.

Паводле марфалагічнай характарыстыкі фразеалагізмаў з найменнямі нябесных свяціл былі выдзелены наступныя тыпы: фразеалагізмы, суадносныя з часцінамі мовы (назоўнікавыя – 6 адзінак, дзеяслоўныя – 8, прыслоўныя – 1 адзінка) і фразеалагізмы, не суадносныя з часцінамі мовы – 4 адзінкі. Паводле суаднесенасці з часцінамі мовы шматлікую групу складаюць дзеяслоўныя фразеалагізмы, астатнія прадстаўлены найменшай колькасцю.

Назоўнікавыя фразеалагізмы з найменнямі нябесных свяціл выражаюць агульную катэгорыю прадметнасці, якая дапаўняецца і канкрэтызуецца прыватнымі катэгорыямі роду, ліку і склону. Кожны фразеалагізм, за выключэннем тых, якія ўжываюцца толькі ў множным ліку, належыць да пэўнага роду: мужчынскага (*мядовы месяц*); жаночага (*узыходзячая зорка, туюводная зорка, зорка першай велічыні*); ніякага (*цыганскае сонца, месца пад сонцам*). Катэгорыя ліку выражаецца амаль у адной і той жа форме – у форме адзіночнага ліку. Значныя абмежаванні, абумоўленыя семантычнымі, сінтаксічнымі ці структурнымі асаблівасцямі фразеалагізмаў, назіраюцца ў рэалізацыі склонавых форм.

Пераважная большасць дзеяслоўных фразеалагізмаў з найменнямі нябесных свяціл належыць да зменных, мае поўную або абмежаваную парадыгму. Клас дзеяслоўных фразеалагізмаў з найменнямі нябесных свяціл з'яўляецца самым прадуктыўным (8 адзінак), характарызуюцца катэгорыямі трывання, часу, асобы, роду і ліку.

Катэгорыя трывання ўласціва ўсім дзеяслоўным фразеалагізмам, апрача тых, у якіх няма стрыжнёвага кампанента. Фразеалагізмы беларускай літаратурнай мовы з найменнямі нябесных свяціл не маюць суадносных пар незакончанага і закончанага трывання і называюцца аднатрывальнымі фразеалагізмамі. Кожны дзеяслоўны фразеалагізм мае толькі закончанае або толькі незакончанае трыванне. Так, фразеалагізмы *па гары хадзіць і сонца не бачыць, зубы грэць на сонцы, зорак з неба не хапае (не хапаў), хапаць зоркі з неба* маюць форму незакончанага трывання, а такі фразеалагізм, як *нарадзіцца (радзіцца) пад шчаслівай зоркай*, мае форму закончанага трывання. У групе фразеалагізмаў з найменнямі нябесных свяціл ёсць таксама некаторыя фразеалагізмы, якія не маюць катэгорыю трывання (тыпу *за вушка ды на сонейка*), таму што не маюць стрыжнёвага кампанента.

Катэгорыя часу знаходзіцца ў цеснай сувязі з катэгорыяй трывання. Так, фразеалагізм незакончанага трывання *зорак з неба не хапае (не хапаў)* мае формы цяперашняга (*І рэдактар, помніцца, паблажліва заўважаў: маўляў, я ведаю,*

што гэты сябар зорак з неба не хапае... Радкевіч [2, с. 597]) і прошлага часу (Усева-лад Ігнатавіч набіраў людзей з аглядкай і такіх, якія хоць, можа, зорак з неба і не хапалі, але смецця з хаты не выносілі. Асіпенка [2, с. 597]), а фразеалагізм законча-нага трывання нарадзіцца (радзіцца) пад шчаслівай зоркай – толькі формы прошлага часу («Ты, дзяўчынка, пад шчаслівай зоркай нарадзілася. У цябе будзе муж-прыгажун і трое дзетак...» Асіпенка [2, с. 86]).

Катэгорыя асобы паказвае на вытворцу дзеяння і з'яўляецца, паводле В. У. Вінагра-дава, «фундаментам выказнікавасці». Яна ўласцівая ўсім дзеяслоўным фразеала-гізмам, здольным рэалізавацца ў цяперашнім і будучым часе. Большасць такіх фразеалагізмаў можа ўжывацца ва ўсіх трох асобах адзіночнага і множнага ліку: *ха-паць зоркі з неба – Для яго [прараба] як паветра – работа. Ён, напэўна б, прапаў без яе. Як паэмы, – яму чарцяжы. Праз будоўлю жыццё спасцігае. Зорак з неба пакуль не хапае, – ён спяшаецца марыць і жыць.* «ЛіМ» [2, с. 599].

Катэгорыя роду ўласцівая толькі асобным формам дзеяслоўных фразеалагізмаў, а менавіта: прошламу часу абвеснага ладу – *як з месяца зваліўся (як з месяца звалілася).*

Катэгорыю ліку маюць усе спрагальныя формы дзеяслоўных фразеалагізмаў, апроча тых, якія замацаваліся толькі ў пэўнай форме: *з неба (з месяца) зваліўся – з неба (з месяца) зваліліся.*

Прыслоўныя фразеалагізмы належаць да азначальнай семантычнай групы (да першай зоркі) і рэалізуюць уласцівае ім значэнне толькі ў спалучэнні са словамі-суправаджальнікамі, а менавіта дзеясловамі.

Фразеалагізмы, несудносныя з часцінамі мовы (*сонца ўзыходзіць (узыходзіла, узышло, узыдзе), сонца зайшло, зорка закацілася (патухла), зорка ўзыходзіць*), не менш пашыраны, чым іншыя семантыка-граматычныя тыпы. Сэнсавы змест несудноснага фразеалагізма раскрываецца з дапамогай прэдыкатыўнага словазлучэння, у складзе якога ролю граматычнага ці лагічнага дзейніка выконвае няпэўны займеннік: *сонца ўзыходзіць (узыходзіла, узышло, узыдзе)* (каму, для каго). Разам з тым паводле семантычнай накіраванасці несудносныя фразеалагізмы характары-зуюць чалавека.

Улічваючы тое, што знешне, па сваёй будове фразеалагізмы падобныя або на разнастайнага характару злучэнні слоў, або на сказы, праведзена сінтаксічная харак-тарыстыка фразеалагізмаў.

Паводле структуры сярод фразеалагізмаў з найменнямі нябесных свяціл выкарыстоўваюцца дзве разнавіднасці фразеалагічных адзінак: фразеалагізмы, судносныя са структурай словазлучэння, – сем адзінак; фразеалагізмы, судносныя са структурай сказа, – 12 адзінак.

Аналізуемыя намі фразеалагізмы-словазлучэнні ўтварыліся па наступных мадэлях:

«атрыбутыўнае слова (прыметнік, радзей займеннік ці парадкавы лічэбнік) + назоўнік у назоўным склоне»: *цыганскае сонца, пуцяводная зорка, узыходзячая зор-ка, мядовы месяц;*

«назоўнік ў назоўным склоне + атрыбутыўнае слова + назоўнік у пэўным ус-косным склоне»: *зорка першай велічыні;*

«назоўнік ў назоўным склоне + прыназоўнік + назоўнік у пэўным ускосным склоне»: *месца пад сонцам;*

«прыназоўнік + атрыбутыўнае слова + назоўнік у пэўным ускосным склоне»: *да першай зоркі.*

Фразеалагізмы-сказы з найменнямі нябесных свяціл паўтараюць многія тыпы і мадэлі, вядомыя ў сінтаксісе простага сказа:

фразеалагізмы са структурай двухсастаўнага неразвітага сказа – *сонца зайшло – Баляча стала Уляне, крыўдна. Чаму людзі не хочуць лічыцца з яе спадзяваннямі? Няўжо думаюць, што зайшло яе сонца, што яна застанецца ў Заграддзі навечна, прыкарэе да дому* (Паўлаў) [2, с. 428];

фразеалагізмы са структурай аднасастаўнага сказа: *па гары хадзіць і сонца не бачыць – Ат, калі табе ўж[о] так надта хочацца бачыць пана ва мне, хай буду Вішпінгам. – Дай ты ве-еры, Лаўрэн, ты ім і ёсьць! Шчэ і сумняваешся! Ха! Па гары ходзіш і сонца не бачыш, дальбог!* (Карпюк) [2, с. 590];

фразеалагізмы са структурай нерасчлянёнага сказа: *за вушка ды на сонейка – [Гарлахвацкі:] Калі ён сапраўдны вораг, дык прарвецца, – быць не можа. [Левановіч:] А мы яго, шэльму, за вушка ды на сонейка!* (Крапіва) [1, с. 225];

фразеалагізмы са структурай даданага параўнальнага сказа: *як з месяца зваліўся (-лася, -ліся): – Давайце нальём у бочкі вады ды прывязём... – Ты як з месяца зваліўся, – сказаў Віталь, – хто ж так каток залівае? Трэба, каб усюды аднолькава роўна, шлангам трэба, як у горадзе* (Саламаха) [1, с. 482].

Адны з іх больш прадуктыўныя, другія – менш. Калі фразеалагізмы-сказы разглядаць паводле іх суадноснасці з часцінамі мовы, то выяўляецца, што амаль усе яны належаць да пэўнай часціны мовы. Толькі адзінкавыя фразеалагізмы-сказы адносяцца да несудносных фразеалагізмаў.

Такім чынам, фразеалагізмы беларускай літаратурнай мовы з найменнямі нябесных свяціл складаюць шматлікую групу фразеалагічных адзінак і з'яўляюцца адным са спосабаў узбагачэння мовы, выступаюць як агульнамоўныя сродкі яе выразнасці і эмацыянальнасці.

Літаратура

1. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. Т. 1 / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя Петруся Броўкі, 2008. – 672 с.
2. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. Т. 2 / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя Петруся Броўкі, 2008. – 704 с.